

ՆԱԻՐԱԹԱՄԱՄՅԱՆ

ՏԵՍԻԼԸ ՈՐՊԵՍ ԳՐԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ

Տեսիլի առաջացման ժամանակը դժվար է որոշել: Այն հնագույն ծագում ունի և մշտապես ուղեկցել է մարդուն նրա ծնված օրվանից, դեռ այն ժամանակվանից, երբ բնության սերտ մաս կազմող մարդը ի գործու չէր տարբերել օբյեկտիվ իրականության մեջ կատարվող դեպքերը իր մտապատկերում ձևավորվածներից: Տեսիլներ կան գրեթե բոլոր կանոնակարգված կրոններում: Հին և Նոր Կտակարաններում ևս տեսիլները մեծ թիվ են կազմում, որոնք բնութագրվում են իրենց խորիմաստությամբ և նպատակայնությամբ: Տեսիլները հիմնականում կոչված են կապ հաստատելու Աստծո և մարդու միջև: Շատ հաճախ այդ կապը լինում է միջնորդավորված, և միջնորդի՝ գերագույն էության խոսնակի դեր են կատարում գլխավորապես հրեշտակները կամ սրբերը:

Միայն Հին Կտակարանի վաղ շրջանի և Նոր Կտակարանի որոշ հատվածներում կարելի է հանդիպել տեսիլների, ուր մահկանացուներին հայտնվում է ինքը՝ Աստված: Հետագայում արդեն մարդու և Աստծու անմիջական կապը աստիճանաբար վերածվում է միջնորդավորվածի: Այս առումով կարելի է հիշել արևելյան հրաշալի մի առակ, ուր աշակերտը հարցնում է ուսուցչին. «Հնում եղել են մարդիկ, ովքեր տեսել են Աստծուն. ինչո՞ւ այժմ նման մարդիկ չկան», և ուսուցիչը տալիս է հետևյալ պատասխանը. «Որովհետև այժմ չկա մարդ, որ կարողանա այդքան ցած խոնարհվել»: Այսինքն՝ փոխվել է մարդը. մեծացել է նրա եասիրությունը, և մարդն այլևս վայր չի խոնարհվում, որ վեր ելնի:

Տեսիլները մեծ դեր ու նշանակություն ունեն պատմական դեմքերի, դեպքերի ու իրադարձությունների հետագա զարգացումն ընկալելու, ինչպես նաև դրանց առավել ճշգրիտ լուսաբանման ու մեկնաբանման հարցերում:

Աստվածաշնչյան տեսիլները բոլոր ժամանակներում մեկնաբանվել և շարունակվում են մեկնաբանվել տարբեր մեկնիչների կողմից: Առավելապես մեծ ուշադրության են արժանացել Եսայի, Զաքարիա, Դանիել, Հովնան, Եզեկիել և մյուս մարգարեների տեսիլները: Մեկնությունների թվով առաջնությունը պատկանում է Եզեկիելի առաջին տեսիլին, ուր պատկերված է Աստվածության չորեքկերպյան աթոռը:

Եզնիկ Կողբացին իր «Եղծ աղանդոց» նշանավոր գործում սահմանում է տեսիլը՝ այն հստակ տարբերակելով սովորական երազից՝ բացատրելով, որ «Երազներն էլ զանազան պատճառներ ունեն: Դեպք է լինում, երբ մարդ ցերեկը մի բան է մտքով անցկացնում, նույն բանով միտքն զբաղվում է նաև մարմնի հանգստանալու ժամանակ, քնի մեջ, իսկ դեպք էլ է լինում, երբ (այդ) բանի մասին բնավ մտածած չի լինում, բայց երազում տեսնում է: Եվ դա երկու պատճառ ունի:

Կա՛մ Աստծու շնորհների ազդեցությամբ որևէ հաստատուն բան տեսնում են որպես հայելու մեջ, օրինակով և ոչ թե բացահայտ ճշմարտությամբ. (դա լինում է) մարդուն լավ բաների մղելու համար. ինչպես Հովսեփին ու Դանիելին մեծամեծ երևույթների տեսիլներ

պետք է անպայման ինչ-որ կերպ առանձնացված լինի մնացած մահկանացուներից: Տեսիլ հայտնվում է միայն այն մարդկանց, ում հետ կապված է որևէ որոշակի նպատակի իրականացում: Նրան, ում հայտնվում է տեսիլը, սովորաբար անվանում են տեսանող: Աստվածաշնչում տեսանող են համարվել հրեա մարգարեներից ոմանք, իսկ հայ մատենագրության, հատկապես բանաստեղծության մեջ՝ Գրիգոր Լուսավորիչը³: Հաճախ չի նշվել նույնիսկ վերջինիս անունը և միայն Տեսանող մականորդ բավական է եղել հասկանալու համար, թե խոսքն ում մասին է: Տեսանողն ունենում է բոլորովին այլ զգացողություններ, քան առօրյա կյանքում: Տեսիլից ստացած տպավորությունը անհմար է ամբողջությամբ ներկայացնել, քանի որ այն կրում է խիստ սուբյեկտիվ, անհատական բնույթ, և ամեն տեսանող միայն ինքը կարող է պատկերացնել այն զգացողություններն ու ապրումները, որ ունեցել է այդ ընթացքում:

Որևէ վերերկրային տեսարան տեսնելու կամ երկնքից հնչող ձայն լսելու համար անհրաժեշտ է նախապայման: Նախ առկա է մտահոգությունը որևէ հարցի վերաբերյալ, որը կարող է և չգիտակցվել որպես այդպիսին: Տեսլատեսության համար կարևոր նախապայման է լարված վիճակը, գերհուզումը: Տեսիլներ կարող են առաջ բերել նաև հալյուցիանոսի միջոցները: Այս մասին մանրամասն խոսում է ամերիկյան ժամանակակից հեղինակ Կառլոս Կաստանեդան⁴, որն իր՝ հնդկացիների ուսմունքների մասին գրած տարբեր գրքերում նկարագրել է իրեն հայտնված տեսիլները: Դրանցից որոշները իրոք սարսափեցրել են իրեն, սակայն հայնպես Կաստանեդան խորապես համոզված է, որ տեսիլները հնարավորություն են տալիս տեսնել ու գիտակցել մարդու սահմանափակությունը և, միաժամանակ, նրան շրջապատող իրերի դրությունը՝ նրանց անչափելիությունն ու անսահմանությունը: Տեսանողը մեկ աստիճանով վեր է կանգնում իրականությունից՝ դիտելու այդ նույն իրականությունը: Վերջին հաշվով պարզ է դառնում, որ բոլոր իրերը հավասար են, և ոչ մեկն առավելություն չունի մյուսի նկատմամբ. այստեղ առանձնանում է մարդը՝ միայն իրեն հատուկ հարաբերությունների աշխարհով, որը խիստ տարբերվում է վերզգայական աշխարհից: Իսկ մարդու կողմից դիտվող երկնայինը թվում է միանգամայն կատարյալ, բոլորի սիրուն արժանի: Ահա հենց այստեղ է կարևորվում տեսիլի դերը:

Ընդ որում տեսանելու համար ամենևին էլ պարտադիր չէ տեսողություն, կարելի է «տեսանել» նաև լսողությամբ, քանի որ այստեղ գլխավոր դերը վերապահվում է մտապատկերներին: Տեսլատեսության առիթ կարող են հանդիսանալ երբեմն նույնիսկ խիստ պարզունակ առարկաներ. քարի ստվերը, առվով հոսող ջուրը և այլն:

Քրիստոնեական գրականության մեջ ևս քիչ չեն դեպքերը, երբ տեսիլները սարսափեցնում են տեսանողներին. այդ մասին ասում է նաև Եզնիկը՝ օրինակ բերելով Հոբին: Որքան

³ Փ. Մեյթթիսանյան, Աստվածաշնչի և Հայոց սուրբ անվանց բառարան (ըստ V-XX դարերի հայ բանաստեղծության), Երևան, 2001 թ., Տեսանող, հոդվածը:

⁴ Կառլոս Կաստանեդա (իրականությանն ավելի մոտ են այս թվականները՝ 1925-1998) - XX դարի խոշորագույն միստիկ և պոետ, որի կենսագրությունը խիստ մշուշոտ է: Նա իր մասին ոչինչ չի հայտնել, խուսափել է հարցազրույցներից, լուսանկարվելուց և առավել ևս՝ նկարահանվելուց: Իր գրքերում հեղափոխողի փեսանկյունից պարկերել է կախարդական աշխարհը և կոչ արել հաղթել չարին ու երկրի վրա հաստատել ճշմարտության թագավորություն:

էլ սարսափելի լինի տեսիլը՝ որպէս այնկողմնայինի հետ շփում, այնուամենայնիվ, այն արտասովոր ձգողական ուժով է օժտված. դա բացատրվում է նրանով, որ սուբյեկտը ընտրյալ է, նա տարբեր է մյուս մահկանացուներից, նա մի քայլ առաջ է նրանցից: Այստեղ աստվածայինն ու սարսափելին միաձուլվում են՝ ստեղծելով հետաքրքիր մի երևույթ, որի աստվածայինն ու սարսափելին միաձուլվում են՝ ստեղծելով հետաքրքիր մի երևույթ, որի հատկանիշներն են անորոշությունը, խորհրդավորությունը, անհայտությունը (իսկ անհայտությունը միշտ էլ սարսափեցնող է), ինչը հատուկ է աստվածայինի ապրումներին: Մինչ-տությունը միշտ էլ սարսափեցնող է, ինչը հատուկ է աստվածայինի ապրումներին: Մինչ-դեռ մարդը համոզված է, որ աստվածության դրսևորման երկու ձևերից՝ պատժից ու ողորմածությունից գերակշռում է վերջինը: Ուստի նա իրեն սարսափեցնող տեսիլների միջոցով նույնիսկ ցանկանում է արտահայտել իր իղձերը՝ կապված տեսիլի օբյեկտի հետ:

Իրենց աշխարհագրական և ժամանակային ընդգրկումով տեսիլները տարբեր են: Կան տեսիլներ, որոնք վերաբերում են միայն մեկ երկրի, մեկ հասարակության, ունեն, այսպէս կոչված, տեղային բնույթ ու նշանակություն՝ կոնկրետ որևէ դեպքի, դեմքի, իրադարձության մասին տեղեկացում, հաղորդում, ուղղորդում կամ էլ նախազգուշացում: Մյուս կարգի տեսիլներն էլ ունեն առավել լայն ընդգրկում թե՛ ժամանակային, թե՛ տարածության առումով: Սրանք վերաբերում են ոչ միայն այդ մեկ, այլև հարևան երկրներին, երբեմն էլ՝ ողջ աշխարհին, քանի որ շատ հաճախ աշխարհաքաղաքական դրսևորումներով է պայմանավորվում տվյալ երկրի վիճակը: Այս բնորոշումը լիովին համապատասխանում է միջնադարյան Հայաստանում տարածված տեսիլներին:

Մովսէս Խորենացին, Փավստոս Բուզանդը, Ագաթանգեղոսը, Եզնիկ Կողբացին, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին, Ղևոնդը, Արիստակես Լաստիվերտցին, Հովհաննէս Դրասխանակերտցին, Թովմա Արծրունին, Կիրակոս Գանձակեցին և ուրիշներ իրենց երկերում այս կամ այն կերպ անդրադարձել են տարբեր տեսիլների:

Տարբեր կարգի տեսիլների օրինակներ գտնում ենք Ստեփանոս Օրբելյանի «Սյունիքի պատմություն» երկում: Նա մեջբերում է Ստեփանոս Սյունեցու թարգմանած Սուրբ Մեթոդիոսի տեսիլը⁵՝ գրված Եզնիկելի տեսիլի հիման վրա և նմանությամբ, որին նախորդում են Սյունեցու կյանքի ու գործունեության պատկերումը, ուր ևս առկա են տեսիլներ: Բացի այս, Օրբելյանի մոտ կան տեղային այլ տեսիլներ, որոնք վերաբերում են Հայաստանի՝ մասնավորապես Սյունիքի եկեղեցիներին և եկեղեցական հայրերին:

Սյուժետային գիծն առկա է բոլոր տեսիլներում, սակայն երբեմն այն կարող է ընդհատվել կամ լինել նվազ կարևոր, քանզի առավելապես ուշադրություն է դարձվում թողած ազդեցությանը, քան ձևին ու բովանդակությանը:

Վերոհիշյալ տեսիլներում առկա են գործող անձինք: Սակայն գրականության մեջ շատ կան տեսիլներ, ուր չկան գործող անձինք, կան միայն գործողություններ: Այնտեղ պատկերվում են միայն հրաշալի երևույթներ, որոնք անվանվում են պարզապես հրաշքներ: Դրանք կարող են լինել որևէ հրե գնդի երևալը, լուսավորության, լույսի սյան հայտնվելը, քամու կամ մրրկի անսպասելի սկսվելն ու ավարտվելը, այսինքն՝ բնության տարբեր երևույթներ, որոնք միանշանակորեն ընդունվում են որպէս վերին բանականության գոյության դրսևորում: Տազնապալից ժամանակներում երկրի ընդերքում տեղի ունեցող երևույթ-

⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Արրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 156:

ները, լուսատուների շարժումները կապվում էին հայ ժողովրդի քաղաքական բախտի մեջ կատարվող շրջափոխումների հետ: Արեգակի կամ լուսնի խավարումը նույնպես համարվում էր նշան, որ ուղարկված էր երկնքից՝ որպես նախազգուշացում մարդկանց, ովքեր ոչ աստվածահանո կյանք էին վարում:

Մատթեոս Ուոհայեցին արեգակի խավարումը համարում է սատանայի ազատումը կապանքներից. «Այժմ սատանան արձակվեց իր կապանքներից՝ համաձայն Հովհաննես ավետարանչի տեսիլքի»՝ վկայության, ինչպես նրան Աստծո հրեշտակն ասաց, թե հազար տարի սատանան կապված պիտի մնա և իր կապանքներից նորից պիտի արձակվի: Այսօր ահա սատանան արձակվեց իր հազարամյա կապանքներից. հայոց տոմարի 478 թվականն է, դրա վրա գումարի 552, լինում է 1030 տարի, դրանից հանիր [Քրիստոսի] նախքան մկրտվելու երեսուն տարին, կտացվի, որ մինչև օրս անցել է հազար տարի: Այդ պատճառով էլ ահա երկնքը պատուվեց»⁶:

Հայ գրականության մեջ, բացի պատմագրական երկերից, տեսիլների կամ տեսիլներից կատարված վկայակոչումների հանդիպում ենք նաև քնարական ստեղծագործությունների մեջ: Տասներեքերորդ դարի մեծանուն բանաստեղծ Կոստանդին Երզնկացին իր տաղերից մեկում, որում նա պատասխան է տալիս իրեն չարախոսողներին ու նախանձողներին, նկարագրում է մի տեսիլ, որի միջոցով ինքը երկնային շնորհ է ստանում բանաստեղծելու՝ առանց վարդապետների մոտ աշակերտելու: «...Ա՛յլ է աշխատիլն եւ ա՛յլ շնորհքն ի հոգւոյն...», - հավաստիացնում է բանաստեղծը⁷: Ներսես Շնորհալին էլ իր նշանավոր Ողբում առանց մատնանշելու կոնկրետ տեսիլը, նկարագրում է խաչակիր «մեծատանց գնդերի» դաժան պատերազմը, որով հաստատվելու է երազած խաղաղությունը⁸: Նա այստեղ հենվում է Ներսես Մեծի տեսիլում նկարագրված գուշակությունների վրա:

Ավելի ուշ Եղիշե Չարենցն իր «Աթիլա» բանաստեղծությունում Աթիլայի տեսլային երազի իրականացումն է նկարագրում՝ գրելով.

Մոռացե՛լ էին արքա Աթիլին:

Եվ հեզնում էին երազը նրա...

Եվ կարծում էին, որ մեռել է նա...

Իսկ ես - բարձրացել, անցնում եմ կրկին⁹:

Կամ «Մահվան տեսիլ» վերնագրված հայտնի բանաստեղծությունը, ուր մահը հայտնվում է «մի գորշ պարանի ու երկնուղեշ երկու փայտերի» պատկերով, իսկ ինքը տեսիլի նման է մոտ գնալու այդ կախաղանին, սակայն կախվածի աչքերում երևալու է մեկ այլ տեսիլ՝ լուսապսակ ապագայի տեսիլը: Չարենցն ունի շարք, որ կոչվում է «Տեսիլաժամեր», ուր ներառված բանաստեղծություններում տեսլային խոհեր են՝ իրականի ու անիրականի

* Նայսնություն, Ի 2:

⁶ Մատթեոս Ուոհայեցի, ժամանակագրություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Նրայ Բարթիկյանի, Երևան, 1973, էջ 35: Ընդհանրապես ցանկացած խոշոր աղևոր միջնադարում համարվում էր աշխարհի կապարածի նախազգուշացում:

⁷ Կոստանդին Երզնկացի, Լոյսն առաւօրուն, կազմեց, ծանոթագրեց Լ. Մկրտչյանը, Երևան, 1981 թ., էջ 60:

⁸ Ներսես Շնորհալի, Ողբ Եղեսիոյ, Երևան, 1973, էջ 129:

⁹ Եղիշե Չարենց, Երկեր, Երևան, 1983, էջ 133:

Վահան Տերյանի «Տխրություն»¹⁰ բանաստեղծությունում հանդիպում ենք տխրության խորհրդանշանային պատկերի, որը հանդես է գալիս ճերմակազգեստ ուրուի տեսլային պատկերով:

Լևոն Շանթը «Հին աստվածներ» դրամայում ցանկանալով ցույց տալ իր հերոսի՝ երիտասարդ աբեղայի հոգեկան տվայտանքները՝ դիմում է տեսիլի օգնությանը, որը հայտնվում է ճակատագրական պահին։ «Միզանման քողով» պատված Սեդան՝ աբեղայի «մտքավոր է ճակատագրական պահին»։ «Միզանման քողով» պատված Սեդան՝ աբեղայի «մտքավոր է ճակատագրական պահին»։ «Միզանման քողով» պատված Սեդան՝ աբեղայի «մտքավոր է ճակատագրական պահին»։

Տեսիլների կամ երազների միջոցով իրենց ստեղծագործություններին միա ու արյուն են տվել ոչ միայն գրական աշխարհի ներկայացուցիչները: Որպես գեղարվեստական մտածողության ցայտուն դրնորում՝ տեսիլները, որոնք պատկերում են գեղարվեստական ստեղծագործության էությունը, առկա են արվեստի տարբեր բնագավառների գործերում: Կոմպոզիտորներից շատերը իրենց տեսիլ-երազներում լսել են երաժշտություն, ապա ձայնագիշերով արտահայտել (Բեթհովեն, Շուման, Ռիմսկի-Կորսակով):

Երազային և հալյուցիմացիոն պատկերների ու մտահղացումների ազդեցության տակ
նկարիչները կերտել են իրենց կտավները (Ռաֆայել, Գոյա, Դալի)¹²: Հաճախ բանաստեղծ-
ները, ինչպես նաև այլ ստեղծագործողներ, արթուն ժամանակ հայտնվում են այնպիսի
հոգեվիճակում, որոնք հոգեբանական բոլոր չափանիշներով նման են երազային տես-
լայինի: Սրանք արթմնի երազներն են, անուրջները, որոնք էլ տեսիլի տարատեսակներ են:
Մեկ գաղափարի վրա կենտրոնացած անձանց մոտ մտածական ու հոգևոր գործընթացնե-
րը տեսիլային երազներում տալիս են իմացական նոր արդյունք¹³:

Այս հոգեվիճակներում շատ գրողներն են ստեղծել են իրենց գործերը: Լոնգֆելլոն իր առակներից որոշները ստեղծել է երազում, Վոլտերի, Պուշկինի մի շարք բանաստեղծություններ երազի արդյունք են և այլն:

Արտասահմանյան գրականության մեջ ևս բազում են տեսիլների, աստվածային

¹¹ Լևոն Շանթ, Երկեր, Երևան, 1989, էջ 385:

¹² Ս. Դալին ունի մի շարք ստեղծագործություններ, որոնց անուններն ու բնույթը որոշակիորեն մաքրանշում են դրանց նյութի նրազներից վերցված լինելը: 1932 թ. կերպված «Երագ» նկարը, ուր առաջին պլանում կնոջ խոշոր գլուխ է պատկերված, իսկ հետին պլանում՝ մարդկային մերկ մարմիններ, ասվածի լավագույն ապացույցներից է: Տեսիլային մրաձևակերպը գերիրապաշտությանը (սյուրռեալիզմին) հապուկ մրաձևլաձևներից է:

¹³ Նաճախադեպ է նաև գիտության փարերը ճյուղերում գյուտերի փեսային ափադը (Նայ մափենագրության մեջ գրերի գյուտը համարվում է փեսիլի արդյունք, երբ աստվածային Աջն է գծագրում փառերը, իսկ Մաշփոցը՝ միայն արտապատկերում դրանք): Նույնիսկ բնագիտության մեջ կան նման երևույթներ. ազգությանը սերը գյուտարար Ն. Տեսայի (1856-1943) էլեկտրափոխակայի և ռադիոփոխակայի բնագավառներում կատարած գյուտերում իրենց դերն ունեն փեսիլները:

երազների կամ պարզապես երազների նկարագրություններ:

Հերման Հեսսեն¹⁴ իր ստեղծագործություններից մեկում ունի այսպիսի տողեր, ուր նկարագրվում է բանաստեղծության տեսլային հայտնությունը. «Մի անգամ՝ գիշերը, երբ արթըմնի պառկած էի, հանկարծ իմ մեջ արթնացավ բանաստեղծությունը, այնքան գեղեցիկ և այնքան հրաշալի բանաստեղծություններ, որ մտքովս չանցավ անգամ դրանք գրի առնել, իսկ առավոտյան այլևս չէի հիշում, քանզի պարփակված էի իմ մեջ, ինչպես ծանր ընկույզը՝ դյուրաբեկ կեղևի մեջ: Մեկ ուրիշ անգամ նա երևաց, երբ ընթերցում էի մի բանաստեղծի, խորհրդածում Դեկարտի, Պասկալի դատողությունների շուրջ, մեկ այլ անգամ երևաց կրկին և ինձ ոսկեղեն ճանապարհով տարավ դեպի երկինք, երբ ինձ հետ էր իմ սիրելին»¹⁵:

Անտիկ գրականության մեջ ևս կարելի է հանդիպել մարգարեական երազների նկարագրության՝ Հոմերոսի «Իլիականում», Վերգիլիոսի «Էնեականում»¹⁶: Հետագա դարերի գրականության մեջ ևս հանդիպում ենք նման երևույթների. Դանթեն իր երազներում հանդիպում էր Բեատրիչեին և սոնետներում երգում նրան:

Ս. Ս. Պուշկինի՝ Աննա Կերնին նվիրված հայտնի բանաստեղծությունում հերոսուհին հայտնվում է որպես վաղանցիկ տեսիլ.

Այն ակնթարթն եմ հիշում ես պայծառ,

Երբ երևացիր հրաշքի պես,

Տեսիլքի նման դու ինձ տեսլացար,

Որպես գեղեցիկ հանճարը կեզ:

(Թարգմ. Ռ. Դավոյան)¹⁷

Я помню чудное мгновенье:

Передо мной явилась ты,

Как мимолетное виденье,

Как гений чистой красоты¹⁸.

Գրականության մեջ լայնորեն օգտագործվել է երազների կամ տեսիլների օգնությամբ կերպարների հոգեկան աշխարհը բացահայտելու գրական-հոգեբանական հնարանը: Պուշկինն իր լայնակտավ գործերում, ինչպիսիք են «Եվգենի Օնեգինը», «Բորիս Գոդունովը», «Կապիտանի աղջիկը», նկարագրում է երազներ, որոնք ոչ միայն ինքնանպատակ չեն, այլև լավագույն միջոց են՝ ամբողջական պատկերացում տալու այն հոգեվիճակների մասին, որոնց մեջ հայտնվել են հերոսները՝ Տատյանան, Գրիգորովը, Գոդունովը: Որպես առանձին պլոտե ունեցող փոքրիկ պատումներ՝ երազ-տեսիլները միաժամանակ մաս են կազմում պլոտետային ընդհանուր գծերի:

Երազի, տեսիլի կարևորությունը հատկապես շեշտված է Ն. Չեռնիշևսկու «Ի՞նչ անել» ծրագրային վեպում, որում հեղինակի հիմնական գաղափարները դրսևորվում են գլխավոր

¹⁴ Հերման Հեսսեն (1877-1962) - XX դարի գրականության ամենաինքնաբերական դեմքերից մեկը: Նրա գործերը, որոնք պարկանում են գրական գրեթե բոլոր հիմնական ժանրերին, խորապես ինքնակենսագրական են, իսկ արձակը՝ խիստ բազմաշերտ ու քարեր ուղղությունների ու մրաժոյությունների կնիքն իր վրա կրող:

¹⁵ Հերման Հեսսեն, Տափաստանի գայլը, Երևան, 2003, էջ 29:

¹⁶ Ընդհանրապես հին հույների և հռոմեացիների մոտ սովորություն կար գնալ և քնել աստվածների փառարաններում, որպեսզի աստվածները երազներում այցի գան ու օգնեն իրենց:

¹⁷ Ս. Ս. Պուշկին, Ընտիր երկեր, Երևան, 1985, էջ 147:

¹⁸ А. С. Пушкин, Полное собрание сочинений, т. 2, ст. 238.

հերոսուհու՝ Վերա Պավլովնայի չորս երազների մեջ:

Իր գործերում երազներին մեծապես անդրադարձել է Լ. Տոլստոյը: «Պատերազմ և խաղաղություն» վեպում հեղինակը նկարագրում և բացատրում է հերոսների՝ Պիեռ Բեզուխովի, Անդրեյ Բալկոնսկու երազները, դրանց պատճառները: Նույնը կարելի է տեսնել նաև «Անճա Կարենինա» վեպում, ուր պատկերված են գլխավոր հերոսուհու երազները:

Ն. Վ. Գոգոլը «Շինելը» պատմվածքում խոսում է մի տեսիլի մասին, ուր աստիճանավորի տեսքով մի մեռել հայտնվում էր շինելավոր մարդկանց և պոկում նրանց շինելները՝ կարծես վրեժ լուծելով իր իսկ շինելի համար, որն այդպես էլ չհասցրեց վայելել:

Ռուս գրականության հսկաներից մեկը՝ Ֆ. Դոստոևսկին, նկարագրում է բարդ մի հոգեվիճակ. Կարամազով եղբայրներից մեկին՝ Իվանին, հայտնված տեսիլի գլխավոր հերոսը սատանան է, որին միայն հոգեկան ծայրահեղ լարված դրության մեջ գտնվող Իվանն է տեսնում: Այս տեսիլը հիանալի հնարավորություն է տվել հեղինակին՝ ցույց տալու, թե ինչպես արտաքինապես հավասարակշռված թվացող անձը կարող է ներքուստ բոլորովին էլ այդպիսին չլինել, այլ ունենալ հոգեկան խիստ փխրուն կերտվածք: Դոստոևսկին այս կերպարի միջոցով նաև ցույց է տվել հոգեբանական մեկ այլ երևույթ՝ անձի երկվածությունը:

Այստեղ անպայման պետք է հիշել Շեքսպիրի հայտնի ողբերգության մեջ պատկերված տեսիլը՝ հոր ուրվականի հայտնությունը որդուն՝ Համլետին, որը ամբողջ ողբերգության համար հենք է ծառայում և առաջնիչ ուժ: Արքայազն Համլետի հետագա գործողությունները պայմանավորված են հենց այդ տեսիլով, որի միջոցով ճշմարտությունն է հայտնի դառնում: Տեսիլների նկարագրություններ կան XX դարի ավնալիսի նշանավոր հեղինակների ստեղծագործություններում, ինչպիսիք են Կ. Համսունը, Ռ. Մուզիլը, Օ. Հաքսլին, Է. Բրոքեյսը և ուրիշներ: Գեղարվեստական ստեղծագործության վրա տեսիլ-երազների ունեցած ազդեցությունների հարցով լրջորեն ու հետևողականորեն զբաղվել են և գերիրապաշտները¹⁹:

Տարբեր հեղինակների երկերում պատկերված տեսիլները հոգեկան գործունեության, մտածական տարբեր գործընթացների շնորհիվ առաջացած գեղարվեստական ինքնություն պատումներ են, որոնք կոչված են լրացնելու, գեղարվեստորեն համեմելու գործող անձանց ու նկարագրված դեպքերի ու իրադարձությունների նկարագրությունները:

¹⁹ Roger Fayolle, La critique, Paris, 1978, p. 173-174.